

Yalnız 1898-ci ildə qəzet rus dilində çıxmasına və müəllif heyətində çoxlu qeyri-azərbaycanlının olmasına baxmayaraq, milli sima qazandı. 1898-ci il iyunun 24-də qəzet məşhur azərbaycanlı ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun redaksiyası ilə dərc edilməyə başladı. Bu təyinatın baş tutması 1897-ci ildə uzaqgörən biznesmen və maarifçiliyin himayədarı kimi tanınan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qəzeti alması sayəsində mümkün oldu. H.Z.Tağıyev o zaman Bakı və Zaqafqaziyada populyar qəzet olmağa başlayan bu nəşrin fəaliyyətini azərbaycanlıların milli maraqlarına xidmət etməyə yönəltdi.

Qəzet müsəlmanların Rusiyada elə də asan olmayan taleyi, azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən sıxışdırılma hallarından bəhs edirdi. Azərbaycanlıların uzun müddət haqqında susduqları bu kimi məsələlər birinci rus inqilabı dövründə günün günortası çağı düşən ildırım

1891-ci ildə "Kəşkül" qəzetinin bağlanmasıdan düz 12 il sonra icazə verdilər. Aydın ki, yerli qəzetlər və bütün ziyalı təbəqə Qafqazda türk dilində nəşrin çapını alqışlayırdılar. Maraqlıdır ki, qəzet Azərbaycan ziyalıların cəm olduğu Bakıda deyil, Tiflisdə dərc edilirdi. Ola bilsin ki, bu, Sensura Komitəsinə yaxın olmaq təsəvvüründən irəli gəlirdi. Milli mətbuatımızın ilk tədqiqatçılarından olan M.Ş.Mirzəyev yazırdı: "O dövrdəki bütün müsəlman ziyalıları, o cümlədən köhnə türk şairi Mirzə Əli Əsgər Növrəs, fars şair və yazıçıları Ləəli və Xan Qaradağlı böyük həvəslə və təmənnaş olaraq "Şərqi-Rus" ilə əməkdaşlığa başladılar". Yeni yaradılan bu türkdilli qəzetə gənclər, yenəcə publisistik fəaliyyətə başlayan Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə və sonradan "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru Üzeyir Hacıbəyov da cəlb edilməyə başladılar".

Qəzetin aktiv müəllifləri arasında Ömər Faiq Nəmanzadə də var idi. O, burada özünün ən parlaq

növbədə xarici və daxili siyasət məsələlərini, dövlət xadimlərinin "ölkədə nizam-intizam və qaydalara dair" tədbirlərini, eləcə də daxili qayda-qanun və yerli əhəmiyyətli məsələləri işıqlandırmalıdır. Yerli əhəmiyyətli hadisələrdən danışarkən M.F.Axundov cəmiyyətdə yer alan və lazımı maarifləndirmə işləri aparılmadığına görə yaşanan ağırlı sosial problemləri nəzərdə tutur. O, qəzetin nəşirini tənqidi məqalələr və problemlə materiallar dərc etməyə çağırır.

"Kaspiyçilər"ın "Şərqi-Rus"un arzuolunmaz istiqamət və xarakteri barədə mövqelərindən fərqli olaraq, "Bakinskiyə izvestiya" (1902-1905, 1907) M.Şahtaxtlının nəşrinə xeyirxahlıqla yanaşır, onun cəmiyyət üçün faydalı olduğunu hesab edirdi: "İlk dəfə məhz bu qəzet özünü tatarlar arasında ictimai işlərin öyrənilməsi və tənqidinə həsr edib. Onlara tənqidi gözlə yanaşır. Bu, tatar publisistləri üçün tam yeni bir şeydir". "Bakinskiyə izvestiya"nın qənaə-

sadələşdirib, əksinə, öz heroqlifə oxşayan, "yazıda ərəb işarələrindən daha çox çətinliklər doğuran "hərfləri ilə əlifbanı daha da qəlizləşdirib. Publisist qeyd edir ki, yeni işarələr təqdim etməkdən asan heç nə ola bilməz. Lakin mövcud işarələri elə təkmilləşdirmək gərəkdir ki, onlar "asan oxunmanın bütün tələblərinə cavab vermiş olsun, xarici formasını itirməyərək, müsəlman dünyasını özündən uzaqlaşdırmayın". Bax bu səbəbdən də Şahtaxtlının əlifbası onun ənənəvi istifadəçiləri - müsəlmanlar tərəfindən dəstək qazanmadı. Əksinə, "Şərqi-Rus" və İ.Qaspiralının Bağçasarayda nəşr etdiyi "Tərcüman" qəzetləri arasında kəskin və xoş təsir bağışlamayan polemikalara yol açdı. İ.Qaspiralının özü Kırım tatarı idi və tatar, eləcə də bütövlükdə Rusiyanın müsəlman dairələrində böyük nüfuz sahibi idi. Əlifba məsələlərində də onun fikirlərinə xüsusi qulaq asırdılar. Belə ki, 1884-cü ildə onun tərəfindən Avropa səs siste-

Şahtaxtlıların ilk görkəmli siması

Və ya çətin və tənqidlərlə dolu yol haqqında

kimi qəzet səhifələrindən səslənməyə başladı. Ə.Ağayev "Müsəlmanların petisiyalarına zəruri aydınlıq getirilməsi" başlıqlı məqaləsində hakimiyyətin vətəndaşların siyasi, vətəndaş və dini hüquqlarını tapdalamasının adılşdıyını yazırdı: "... istənilən an şəhər və yaxud kəndlərin əhalisinə dərhal eşyalarını toplayıb başqa bir uzaq yərə köçürülmələrini elan edə bilərlər, çünki "kənd gəlmələr üçün nəzərdə tutulub". Son illərdə bu kimi məsələlər geniş vüsət alıb. Ona görə də bundan qorxan və narahatçılıq keçirən əhali də öz ata-baba yurdlarını atıb Türkiyə və İran ərəzisinə köçür".

Azərbaycan ziyalılarının bütün nümayəndələri müsəlmanların problemlərinə nəinki rusdilli mətbuatda, eləcə də 1903-cü ildən nəşr edilən "Şərqi-Rus" qəzetində toxunurdular. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, qabaqcıl ziyalılarımız, o cümlədən "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşiri və redaktoru M.Şahtaxtlı ana dilində qəzet çıxarmaq üçün müxtəlif instansiyalara müraciət edir, cəhdlər göstəriridə də, bu cəhdlər nəticəsiz başa çatırdı. Parisdə fəlsəfə və qəzet işi sahəsində təhsil almış və o dövrdə Peterburqun işgüzar dairələri ilə sıx münasibətlər qurmuş, 10 il ərzində paytaxtın məşhur nəşrlərində - "Moskovskiyə Vedomosti", "Novoe Vremya"da məqalələr çap etdirmiş M.Şahtaxtlı nəhayət ki, Azərbaycan dilində qəzet çap etdirməyə müvəffəq oldu. Bu, birinci rus inqilabı ərəfəsində baş verdi, artıq həmin müddətdə Qafqazda gürcü dilində gündəlik olaraq 7, erməni dilində isə 6 qəzet çap edilirdi. Azərbaycanlılara isə milli dillərində qəzet çap etməyə

publisistik yazılarını yazır, müsəlman cəmiyyətində qadınların hüquqları, əlifba sahəsində islahatların zəruriliyi, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının problemlərini qabardırdı.

Qabaqcıl ziyalı təbəqə yeganə milli qəzetdən birinci dərəcəli hesab etdiyi məsələlərin işıqlandırılmasını gözləyirdi. Lakin qəzetin müasirlərinin qeyd etdiyi kimi, bunun əvəzində qəzet, başda M.Şahtaxtlı olmaqla, özünün tərifiyə aludə olmağa başladı. M.Ş.Mirzəyev bu barədə yazır: "Qəzetin ilk nömrələrindən birində özündən tam razı və lovğalıqla yazırdı ki, "fəlsəfə və qəzet işini Parisdə öyrənib. Müsəlmanların bir çoxu türk dilində qəzet çıxarmağa icazə almaq üçün cəhd göstəriblər. Lakin hökumət heç birini sivilizasiya ilə müsəlman dünyası arasında vasitəçiliyə layiq görmədi. O ki qaldı mənə, mən qəzeti yox, qəzet məni tapıb".

Qəzetin bu cür tonu bir çox ziyalılarda təəssüf doğurdu, onlardan bəziləri, o cümlədən Əhməd bəy Ağaoğlunun "Şərqi-Rus"un ünvanına bir neçə səmimi söz" başlıqlı məqalədə qəzetin həm etik, həm də praktik cəhətdən qəbul edilməz olan tonu, istiqamət və xarakteri barədə sözlər yazmasına səbəb oldu".

"Tehran vərəqəsi" bizə Mirzə Fətəli Axundovun İranın "Millət" qəzetinin redaktoru ünvanlanan məktubundan tanışdır. Təfərrüatları varmadan, sadəcə, qeyd edək ki, M.F.Axundova görə, gündəlik nəşr informasiya verməli və maarifləndirməli, eləcə də ictimaiyyəti narahat edən məsələləri qabartmalıdır. O hesab edir ki, qəzet ilk

tincə, Bakı milli ziyalıların M.Şahtaxtlının qəzetinə tənqidi yanaşması M.Şahtaxtlının yenilənmiş ərəb şriftini düşməncəsinə qarşılayan, Kırımda nəşr olunan "Tərcüman" qəzetinin baş redaktoru İsmayıl Qaspiralından irəli gəlir. Qəzet yazır ki, M.Şahtaxtlının ünvanına layiq olmadığı, həddən artıq tənələr səslənir. Həmin tənqidlərdə M.Şahtaxtlını onda ittiham edirlər ki, onun qəzeti "xalqın dilində çıxır, bəlli olmayan ərəb və fars sözlərindən istifadə edilir". M.Şahtaxtlının qəzetinə başqa bir irad isə odur ki, o, ortodoks yazı qaydalarından geri çəkilərək, oxunuşun yüngülləşdirilməsi üçün yeniliklər tətbiq edib".

Ərəb yazısına əsaslanan ənənəvi əlifbaya tətbiq edilən yeniliklər cəmiyyətdə mənfə münasibət doğururdu, çünki bu yeniliklər ərəb dilində oxumağı heç də asanlaşdırmırdı. Ərəb əlifbasının çatışmayan cəhətlərindən biri orada saitlərin olmaması hesab olunur. Bundan əlavə, sözlərin müxtəlif yerlərində hərflərin üstü və aşağısında həddən artıq nöqtələrdən istifadə olunması, hərflərin forması - qabarma və enmələr bu əlifbanı oxumaq və yazmaq üçün əlverişsiz edir. M.Şahtaxtlı mövcud olmayan saitlərin əvəzinə ərəb rəqəmlərini çevrilmiş formada yazmağı təklif edirdi. Hər bir belə işarə müəyyən sait hərfi bildirməli idi. Lakin M.Şahtaxtlının yeni əlifbasına dair "Kaspiy" səhifələrində "Fonetik Şərq əlifbası (Məhəmməd Sultanoviç Şahtaxtlının)" məqaləsi ilə çıxış edən Ə.Ağayevin qənaətinə, o, əlifbanı nə asanlaşdırıb, nə də

minə əsaslanan tatar savadlılığı dərslisi hazırlanıb dərc edilmişdi. Bu dərslis isə uşaqların ərəb yazısını mənimsəməsinə xeyli asanlaşdırırdı. Azərbaycan ziyalıların böyük qisminin cəm olduğu "Kaspiy" qəzeti ərəb əlifbasının latın qrafikası ilə əvəz olunmasının tərəfdarı idi. Bununla bağlı Ə.Ağayev yazırdı: "Təkamül qanunları sarsılmazdır, istənilən sıçrayış, hər hansı bir zorakılıq yalnız reaksiya doğuracaq, yalnız mənfə nəticələrə gətirib çıxaracaq; onlar sonsuz transformasiyalar, sonsuz yaxşılaşmalar və mövcud olanların dəyişilməsindən ibarətdir. Və insan həyatının heç bir sahəsində bu qanunlar dil və onun işarələrini əks etdirən sahə qədər daimi və möhkəm deyil".

Əlifbanın dəyişilməsi və müsəlman qadınının ərəslər boy davam edən ərəsdən qurtulması - Ə.Ağayevin qənaətinə, məhz bu məsələlər bütün Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın inkişafı yolunda əsas maneədir. Bu iki məsələnin həlli cəmiyyətin təhsilli hissəsinin üzərinə düşürdü ki, XX əsrin əvvəllərində onların sırasından Rusiya universitetlərində və xaricdə təhsil alan ziyalı insanlar ordusu formalaşdı. M.Şahtaxtlı bu insanlar içərisində ilk olanlardan, ən təcrübəli və nüfuzlulardan idi. O, nəinki Bakı, eləcə də Moskva və Peterburqun qabaqcıl ziyalıları ilə sıx əlaqələrə malik idi.

Lələ Osman qızı,
Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin İşlər İdarəsinin
Siyasi Sənədlər arxivinin
şöbə müdiri, PhD